
BhaktinirjharinyAm Bhaktidarshanam-Ekam
Samikshatmakamadhyayana-Prarupyam

भक्तिनिर्झरिण्यां भक्तिदर्शनम्-
समीक्षात्मकमध्ययन-प्रारूप्यम्

Document Information

Text title : Bhaktinirjharini Prarupyam

File name : bhaktinirjhariniPrarupyam.itx

Category : misc, article, pradiptakumarananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : bhaktinirjharinyAM pratipaditaM bhaktidarshanam-ekaM samikshatmakamadhyayana-

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 19, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 19, 2026

sanskritdocuments.org

भक्तिनिर्झरिण्यां भक्तिदर्शनम्- समीक्षात्मकमध्ययन-प्रारूप्यम्

भक्तिनिर्झरिण्यां प्रतिपादितं भक्तिदर्शनम्-एकं समीक्षात्मकमध्ययन-प्रारूप्यम्

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमा, समृद्धतमा च दार्शनिकपरम्परा वर्तते । अस्याः परम्परायाः मूललक्ष्यं न केवलं तत्त्वचिन्तनम्, अपितु मानवजीवनस्य आध्यात्मिकपरिष्कारः, दुःखनिवृत्तिः, परमपुरुषार्थभूतस्य मोक्षस्य च प्राप्तिः इति । वेदेषु, उपनिषत्सु, भगवद्गीतायां, ब्रह्मसूत्रेषु, पुराणेषु, आगमेषु, भक्तिसूत्रेषु च प्रतिपादितानि तत्त्वानि भारतीयदर्शनस्य दृढमूलाधारत्वेन स्वीकृतानि ।

भारतीयदर्शनस्य विविधेषु साधनमार्गेषु ज्ञानमार्गः, कर्ममार्गः, योगमार्गः, भक्तिमार्गश्च प्रसिद्धाः । एतेषु भक्तिमार्गः सर्वाधिकं लोकव्यापी, सुगमः, सर्वजनसुलभः च मन्यते । नारदभक्तिसूत्रे भक्तिः “परमप्रेमरूपा”, शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे ब्रह्मानुभवस्य श्रेष्ठोपायः, भगवद्गीतायां परमात्मप्राप्तेः सुलभतममार्गः, श्रीमद्भागवते मोक्षातिशायिनी साधना च निरूपिता ।

एवमेव आधुनिकसंस्कृतसाहित्येऽपि भक्तिपरम्परा न केवलं जीविता, अपितु नवचेतनया समन्विता दृश्यते । आधुनिककवयः प्राचीनशास्त्रीयपरम्परां समादृत्य भक्तिसाहित्यस्य नवीनरूपं समाजाय समर्पितवन्तः । तादृशेषु ग्रन्थेषु “भक्तिनिर्झरिणी” विशेषमहत्त्वमावहति ।

अयं ग्रन्थः केवलं स्तोत्रसङ्ग्रहः न, न केवलं भक्तिगीतसङ्ग्रहः, अपितु भारतीयभक्तिदर्शनस्य साहित्यिकाभिव्यक्तिः इति द्रष्टुं शक्यते । अस्मिन् श्रीजगन्नाथः, श्रीरामः, श्रीकृष्णः, भगवान् शिवः, आदिशक्तिः, श्रीगणेशः, देवी सरस्वती च विविधस्वरूपैः स्तुताः सन्ति । तत्र भक्तिः केवलं धार्मिकक्रियारूपेण न, अपितु आत्मसमर्पणस्य, ईश्वरानुभवस्य, प्रेम्णः, लोकमङ्गलस्य, नैतिकजीवनस्य, आध्यात्मिकविकासस्य च आधाररूपेण प्रतिपादिता दृश्यते ।

ग्रन्थस्य सम्पादकीयभागे भक्तेः स्वरूपं परमप्रेममयम्, अमृतस्वरूपम्, परमात्मसाक्षात्कारस्य सहजमार्गः इति प्रतिपादितम् । अत्र ब्रह्म, जीवः, जगत, ईश्वरः, भक्तिः, मोक्षः, उपासना, करुणा, समर्पणम्, विश्वबन्धुत्वम्, समन्वयभावः च परस्परं सम्बद्धतया निरूपिताः । अतोऽयं ग्रन्थः साहित्यग्रन्थत्वातिरिक्तं दार्शनिकग्रन्थत्वेनापि विचारणीयः ।

यद्यपि भक्तिसाहित्यस्य विषये बहवः शोधप्रबन्धाः विरचिताः, तथापि भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य दार्शनिकदृष्ट्या, विशेषतः भक्तिदर्शनपरिप्रेक्ष्ये, सम्यगनुसन्धानं अद्यावधि न दृश्यते । नास्य ग्रन्थस्य ब्रह्मतत्त्वम्, जीवतत्त्वम्, मोक्षतत्त्वम्, उपासनादर्शनम्, समन्वयवादः, भक्तेः तात्त्विकस्वरूपं वा पृथगनुशीलितम् । एष एव प्रस्तुतशोधस्य मूलप्रेरणास्रोतः तथा अनुसन्धान-अन्तरालः (रेसेअर्च गप) अस्ति ।

प्रस्तुते शोधे भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य सम्पूर्णविषयवस्तुं दार्शनिकदृष्ट्या परीक्ष्य, तत्र प्रतिपादितस्य भक्तिदर्शनस्य स्वरूपम्, तस्य शास्त्रीयाधारः, तस्य भारतीयदर्शनपरम्परायां स्थानम्, आधुनिकसमाजे तस्य प्रासङ्गिकता च सम्यगनुशीलिष्यते । एतदर्थं उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, नारदभक्तिसूत्रम्, शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्, श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, विष्णुपुराणम्, स्कन्दपुराणम्, प्रमुखवेदान्तभाष्यग्रन्थाश्च तुलनात्मकदृष्ट्या अवलम्बनीयाः भविष्यन्ति ।

अस्य शोधस्य प्रमुखलक्ष्यं न केवलं ग्रन्थस्य परिचयप्रदानम्, अपितु तस्मिन् निहितस्य भक्तिदर्शनस्य तात्त्विकप्रतिपादनम्, भारतीयभक्तिपरम्परायाः समन्वयात्मकस्वरूपस्य प्रकाशनम्, आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्य दार्शनिकमूल्यनिर्धारणं च भविष्यति । अयं शोधः आधुनिकसंस्कृतदर्शनसाहित्ये महत्त्वपूर्णं योगदानं दास्यतीति दृढा अपेक्षा विद्यते ।

२. अनुसन्धान-अन्तरालः (रेसेअर्च गप)

उपलब्धसाहित्यस्य समीक्षया ज्ञायते यत् वेदेषु, उपनिषत्सु, भगवद्गीतायां, श्रीमद्भागवते, नारदभक्तिसूत्रे, शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे च भक्तेः स्वरूपं, साधनं, साध्यं, मोक्षोपयोगित्वं च विस्तरेण निरूपितम् । आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्यापि साहित्यशास्त्रीयमूल्याङ्कनं किञ्चित् कृतम् । परन्तु भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य दार्शनिकाधारः, तत्र प्रतिपादितं भक्तितत्त्वम्, ब्रह्म-जीव-जगत्सम्बन्धः, समन्वयदृष्टिः, मोक्षचिन्तनं, आध्यात्मिकमूल्यबोधश्च समग्ररूपेण अद्यावधि नानुशीलितः । अयं शोधः तदेव रिक्तस्थानं पूरयितुं प्रयतिष्यते ।

३. शोधस्य आवश्यकता एवं औचित्यम्

अस्य शोधस्य आवश्यकता निम्नलिखितकारणैः सुस्पष्टा भवति-

- आधुनिकसंस्कृतभक्तिसाहित्यस्य दार्शनिकस्वरूपस्य प्रकाशनाय ।

- भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य शास्त्रीयमूल्यनिर्धारणाय ।
- भक्तिदर्शनस्य आधुनिकव्याख्याप्रस्तावनाय ।
- भारतीयसमन्वयपरम्परायाः पुनःप्रतिष्ठापनाय ।
- संस्कृतभक्तिसाहित्यस्य दर्शनशास्त्रे योगदानस्य विवेचनाय ।
- आधुनिकमानवजीवने भक्तेः नैतिक-आध्यात्मिकमहत्त्वस्य प्रतिपादनाय ।

४. शोधस्य उद्देश्याः

१. भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य दार्शनिकस्वरूपनिर्णयः ।

२. ग्रन्थे प्रतिपादितस्य भक्तितत्त्वस्य विश्लेषणम् ।

३. ब्रह्म-जीव-जगत्सम्बन्धस्य विवेचनम् ।

४. ईश्वरस्वरूपस्य तथा उपासनादर्शनस्य परीक्षणम् ।

५. मोक्षदृष्टेः निरूपणम् ।

६. समन्वयदृष्टेः अनुसन्धानम् ।

७. भारतीयभक्तिदर्शनपरम्परायां ग्रन्थस्य स्थाननिर्धारणम् ।

५. शोधप्रश्नाः

१. किं भक्तिनिर्झरिणी केवलं भक्तिकाव्यसङ्ग्रहः, उत दार्शनिकग्रन्थः?

२. ग्रन्थे भक्तेः स्वरूपं कथं प्रतिपादितम्?

३. ब्रह्म, जीवः, जगच्च कथं निरूपितानि?

४. किं भक्तिः मोक्षस्य प्रधानसाधनत्वेन प्रतिपादिता?

५. किं ग्रन्थे समन्वयवादस्य दर्शनं दृश्यते?

६. आधुनिकसमाजे अस्य ग्रन्थस्य दार्शनिकप्रासङ्गिकता का?

६. परिकल्पना (ः:यपोथेसिस)

अस्य शोधस्य मूलपरिकल्पना एषा यत् भक्तिनिर्झरिणी केवलं भक्तिकाव्यसङ्ग्रहः नास्ति, अपितु भारतीयभक्तिदर्शनस्य समन्वयात्मकः, वेदान्ताधारितः, आध्यात्मिकमूल्यसम्पन्नश्च ग्रन्थः । अस्मिन् प्रतिपादिता भक्तिः केवलं भावोद्रेकः न, अपि तु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य, आत्मोन्नतेः, मोक्षस्य च प्रभावी साधनम् ।

७. शोधपद्धतिः

- वर्णनात्मकपद्धतिः
- विश्लेषणात्मकपद्धतिः
- तुलनात्मकपद्धतिः
- दार्शनिकव्याख्यात्मकपद्धतिः
- पाठालोचनात्मकपद्धतिः
- आगमन-निगमनात्मकपद्धतिः

८. अध्यायविभाजनम्

प्रथमोऽध्यायः

भक्तिदर्शनस्य तात्त्विकपरम्परा

- भक्तेः व्युत्पत्तिः

- भक्तेः स्वरूपम्
- वैदिकेषु भक्तिः
- उपनिषत्सु भक्तेः संकेताः
- भगवद्गीतायां भक्तियोगः
- नारद-शाण्डिल्यभक्तिसूत्रयोः भक्तिदर्शनम्
- भागवतपुराणे भक्तेः स्वरूपम्

द्वितीयोऽध्यायः

भक्तिनिर्झरिणी-ग्रन्थस्य परिचयः तथा स्वरूपविश्लेषणम्

- ग्रन्थकारस्य परिचयः
- ग्रन्थस्य रचनाप्रयोजनम्
- ग्रन्थस्य संरचना
- भाषाशैली
- काव्यवैशिष्ट्यम्
- दार्शनिकप्रवृत्तिः
- आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये स्थानम्

तृतीयोऽध्यायः

भक्तिनिर्झरिण्यां प्रतिपादितं भक्तितत्त्वम्

- भक्तेः स्वरूपम्
- प्रेमभक्तिः
- शरणागतिः
- उपासना
- गुरु-भक्तिः
- नाममहिमा
- भक्तेः साधनानि
- भक्तेः फलम्

चतुर्थोऽध्यायः

भक्तिनिर्झरिण्यां ब्रह्म-जीव-जगन्मोक्षतत्त्वानां दार्शनिकमीमांसा

- ब्रह्मस्वरूपम्
- ईश्वरस्वरूपम्
- जीवस्वरूपम्
- जगत्स्वरूपम्
- भक्तेः मोक्षोपायत्वम्

- आत्मसमर्पणम्
- आध्यात्मिकजीवनदृष्टिः
- पञ्चमोऽध्यायः
- भक्तिनिर्झरिण्यां समन्वयदर्शनम् तथा समकालीनप्रासङ्गिकता
- वैष्णव-शैव-शाक्तसमन्वयः
- धार्मिकसौहार्दम्
- लोकमङ्गलदृष्टिः
- नैतिकमूल्यानि
- संस्कृतभाषासेवा
- आधुनिकसमाजे भक्तिदर्शनस्य प्रासङ्गिकता
- षष्ठोऽध्यायः
- उपसंहारः
- शोधनिष्कर्षाः
- मौलिकयोगदानम्
- शोधस्य सीमाः
- भाविशोधस्य सम्भावनाः

९. अपेक्षितनिष्कर्षाः

अस्य शोधस्य अन्ते सिद्ध्येत यत् भक्तिनिर्झरिणी न केवलं भक्तिकाव्यग्रन्थः, अपितु आधुनिकभारतीयभक्तिदर्शनस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति । अस्मिन् भक्तिः परमप्रेमरूपा, मोक्षोपायभूता, समन्वयात्मिका, मानवीयमूल्यसमन्विता च प्रतिपादिता । ग्रन्थः भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः आधुनिकव्याख्यां प्रस्तौति तथा संस्कृतभक्तिसाहित्ये विशिष्टं स्थानम् अर्हति ।

अस्य विषयस्य दार्शनिकदृष्ट्या अत्युत्कृष्टा मौलिकता विद्यते । विशेषतः “भक्तिनिर्झरिणी”-ग्रन्थे श्रीजगन्नाथः केवलं पूज्यदेवता न, अपितु दारुब्रह्म, विश्वबन्धु, परब्रह्म, भक्तवत्सलः, समन्वयस्य प्रतीकः इति विविधैः रूपैः निरूपितः । अतः एषः विषयः दर्शनविभागस्य विद्यावारिधिशोधाय अत्यन्तोपयुक्तः भवति ।

१०. सहायकग्रन्थाः

- भक्तिनिर्झरिणी (मूलग्रन्थः)

- श्रीजगन्नाथदर्शनम्
- श्रीक्षेत्रसुधानिधिः
- भगवद्गीता
- उपनिषदः
- ब्रह्मसूत्रम्
- श्रीमद्भागवतम्
- नारदभक्तिसूत्रम्
- शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्
- विष्णुपुराणम्
- स्कन्दपुराणम्
- भक्तिदर्शनसम्बद्धाः शोधग्रन्थाः
- आधुनिकसंस्कृतसाहित्यसम्बद्धाः ग्रन्थाः
- वेदान्तदर्शनग्रन्थाः
- भारतीयदर्शनस्य इतिहासग्रन्थाः
- शोधपत्राणि, प्रबन्धाः, अन्तर्जालसम्बन्धीयाः समीक्षालेखाश्च अन्ये सम्भावितशोधविषयाः

१. भक्तिनिर्झरिण्यां प्रतिपादितं भक्तिदर्शनम्-एकं समीक्षात्मकमध्ययनम्
२. भक्तिनिर्झरिण्यां श्रीजगन्नाथतत्त्वस्य दार्शनिकस्वरूपम् - एकं समीक्षात्मकमध्ययनम्
३. भक्तिनिर्झरिणीकाव्ये सगुण-निर्गुणब्रह्मविमर्शः
४. दुर्गामाधवषट्के प्रतिपादितं प्रकृतिपुरुषदर्शनम्
५. जगन्नाथसंस्कृतेः दारुब्रह्मतत्त्वम्
६. भक्तिनिर्झरिण्यां प्रपत्तिवादः
७. रसकुल्यादशके सखीभावस्य दार्शनिकमहत्त्वम्
८. कात्यायनीस्तुतौ ब्रह्मवार्त्ताष्टके च ओंकारनादब्रह्मवादः
९. दशमहाविद्यागीते शाक्तदर्शनस्य विमर्शः
१०. राममटत इति पद्ये नामसंकीर्तनसाधनम्

Prof.Pradipta Kumar Nanda

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

BhaktinirjharinyAm Bhaktidarshanam-Ekam Samikshatmakamadhyayana-Prarupyam
pdf was typeset on August 19, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

